

HAZAR TÜRKÇESİ VE HAZAR TÜRKÇESİ LEKSİKOLOJİ TESPİTİ DENEMESİ

Pınar Özdemir*

Özet

Eski Türkçenin diyalektleri arasında sayılan Hazar Türkçesi malesef ardında yazılı eserler bırakmamıştır.

Çalışmamızda bilinenden bilinmeyene metoduyla hareket ederek ilk önce mevcut Hazar Türkçesine ait kelimeleri derleyip, ortak özelliklerini tespit edip, mihenk taşlarımızı oluşturduk. Daha sonra Hazar Devleti'nin yaşadığı coğrafyada bu gün yaşayan Türk haklarının dillerinden Karaçay-Malkar, Karaim, Kırımçak ve Kumuk Türkçelerinin ortak kelimelerini tespit ettik. Bu ortak kelimelerin de leksik ve morfolojik özelliklerini belirledikten sonra birbirleriyle karşılaştırıp aralarındaki uyumu göz önüne sererek Hazar Türkçesi Leksikoloji Tespitini denedik.

Anahtar Kelimeler : Hazar, Karaçay-Malkar, Karaim, Kırımçak, Kumuk

Abstract

Unfortunately there is not left any written works behind Khazar Turkish which is deemed to be one of the dialects of old Turkish.

In our work primarily key voices, forms and the words of Khazar Turkish have been determined with respect to the features of voice and forms of the existing words remaining from that period. Apart from these determined key features it have been determined the mutual aspects of Karachay-Malkar, Karaim, Krymchak and Kumuk Turkish which are known as the remnants of Khazar and it has been intended to reveal the vocabulary of Khazar Turkish.

Key Words : Khazar, Karachay-Malkar, Karaim, Kırımchak, Kumuk

Önceleri Göktürk Devletine bağlı olan Hazar Hakanlığı bu devletin iç ve dış savaşlar neticesinde yıkıldığı 630-650 yılları arasındaki süreçte devlet olma temellerini atmıştır. Kuruluşundan sonra hızla büyüyen bu devlet VII. ve X. yüzyıllar arasında Ortaçağın en önemli kuvvetlerinden biri halini almıştır. Hazar Devleti coğrafi sınırlarını batıda Kiev, kuzeyde Bulgar, güneyde Kırım

---

* pnrgrsn@hotmail.com

ve Dağıstan, doğuda Hârezm sınırlarına uzanan step bölgelerine kadar genişletmiştir (Golden 1989: 147). Şimdiki coğrafi tanımlama ile batıda Ukrayna'dan doğuda Aral Gölü boylarına, güneyde Azerbaycan'dan kuzeyde Tataristan'a kadar uzanan bir alanda yaklaşık dört yüz yıl bir konfederasyon olarak hüküm sürmüştür (Golden vd. 2005: 1).

Böylesine büyük bir konfederasyondan bugüne yok denecek kadar az edebi ürünün kalması aslında şaşırtıcı değil düşündürücüdür. Bu eserler yok mu edildi yoksa hala gün yüzüne çıkarılmayı mı bekliyor bilemiyoruz. Bugün Hazar Türkçesi olarak belirlenen mevcut kelimeler, Hazarların tarih boyunca ilişki kurdukları toplumların yazılı belgelerinden tespit edilmiştir.

Hazar Türkçesini Türk Dilleri arasında değerlendirmek istediğimizde ise Eski Türkçe Çağı içerisinde incelemek doğru olacaktır. Çünkü Hazar Devleti ve Türkçesi hakkındaki bilgiler 6. yüzyıldan itibaren karşımıza çıkar. Nitekim Türk dili 6.-10. yüzyıl Eski Türkçe, 11.-16. yüzyıl Orta Türkçe, 17.-20. yüzyıl Yeni Türkçe ve 20. yüzyıldan sonra Modern Türkçe şeklinde dört tarihsel döneme ayrıldığından Hazar Türkçesini ancak bu döneme yerleştirebiliriz.

Hazar Türkçesi denince akla Hazarlardan kalma mektuplar gelir. İki kağan Yusuf ve Hasdai bin Şaprut'un birbirlerine yazıkları mektuplar, üçüncüsü ise göndericisi ve alıcısı belli olmayan bir mektuptur. Hazarlardan kalma kâğıda yazılı eserler bu üç mektuptan ibarettir.

1. Mektup : İbranice yazılmış yirmi yedi satırdan oluşmaktadır. Endülüs (Güney İspanya) Halifesi III. Abdurrahman'ın (912-961) dış işleri danışmanı olan Yahudi tabibi Hasdai bin Şaprut bu mektubu Hazar kağanı Yusuf'a Hazarlar hakkında duyduklarını doğrulamak için yazmıştır (Golden 2006:303). Hasdai bin Şaprut aynı zamanda bir fizikçidir ve gümrük vergileri baş sorumlusudur (Karatay2008: 2).

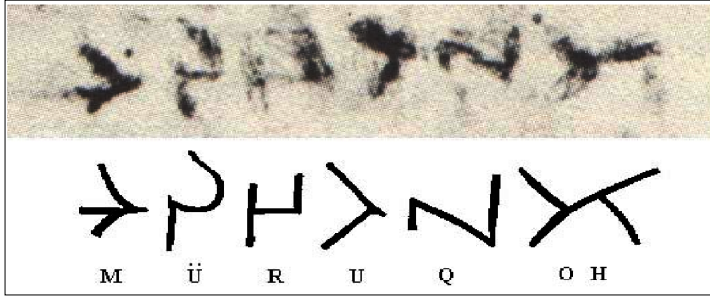
2. Mektup : Bu mektup da İbranice yazılmıştır ve otuz dört satırdan oluşmaktadır. Hazar kağanı Yusuf bu mektupta Hasdai bin Şaprut'un ilk mektupta sordukları soruları cevaplar. Ülkesinde birden fazla dine mensup olan halkların yaşadığını ve Musevilerin de bunlardan biri olarak refah içerisinde yaşadıklarından bahseder.

3. Mektup : 1912 yılında bilim dünyasına tanıtılan ve yayıncısının adıyla *Schechter Mektubu*, şimdi orijinalinin Cambridge Üniversitesi'nde muhafaza edilmesinden dolayı bulunduğu yer sebebiyle *Cambridge Belgesi* denilen ve Hazar kağanına yazılmış olmasından dolayı *Kenize Hazar Mektubu* olarak bilinen bu eser göndericisi ve alıcısı belirsiz bir mektuptur. Her ne kadar alıcısı ve göndericisi belli olmasa da Hazarlara ait olduğu kanıtlanan bu mektubun biz dilcilerce önemi aşağıdaki fotoğrafta görülen, mektubun sol alt köşesinde yer alan ve Göktürk yazısının Hazar versiyonuna örnek olan kelimeyi içermesidir.

Fotoğraf 1¹

Fotoğraf-2 (Doğan 2000:3)

Fotoğraf-1 mektubun aslını, fotoğraf-2 Göktürk yazısıyla yazılmış ifadenin yakınlaştırılmış şeklini gösterir. Bu altı harfli yazılı ifade 'hukurim' şeklinde okunur ve "ben onu okudum" şeklinde anlamlandırılır (Doğan 2000:3). Bu ifade ile Tmutorokan (Phanagon)'daki kazılarda bulunmuş Hazar soy damgaları birbiriyle örtüşmektedir.

Bugün bunların dışında Hazar Türkçesiyle elimizde kabile, kale, on iki yılı gösteren hayvan isimleri kalmıştır. Aşağıdaki altmış beş kelimedenden oluşan Hazar Türkçesine ait erkek ve kadın isimlerini içeren liste "<http://www.khazaria.com>" uzantılı sitede yer alan Kevin Alan Brook'a ait Khazarian Names (Hazar İsimleri) başlıklı İngilizce makaleden Türkçeye aktarılarak alınmıştır².

¹ "http://www.lib.cam.ac.uk/cgi-bin/GOLD/thumbs?class_mark=T-S_12.122"

Şeklindeki uzantısını verdiğimiz Cambridge Üniversitesi resmi sitesinde Schechter Genizah Araştırma Biriminden mektubun tamamına ulaşılabilir. Biz konumuzu aşmamak adına, yalnızca Göktürk yazısının Hazar versiyonuna örnek olan kelimenin yer aldığı kısma yer verdik.

² "<http://www.khazaria.com/khazar-names.html> Sitede güncellemenin son tarihi 29.09.2006 olarak verilmiştir. Bizim siteye son erişim tarihimiz 22.06.2011'dir.

a. Hazar Erkek İsimleri

Türkçe İsimler:

- Alp ('Alp', kahraman anlamında)
Baghatur ('Bahadır', cesur savaşçı anlamında)
Balgitzi, Belgichi, Bālgichi, Balghichi ('Belgici')
Barjik ('Barcık')
Bashtu, Bashtwa ('Baštu')
Bihor, Biheros, Bihar, Virhor ('Bihor/Biheros/Bihar/Virhor')
Bugha ('Buga', boğa anlamında)
Bulan ('Bulan', bir cins geyik anlamında)
Bulchan, Buljan, Bluchan ('Buluçhan')
Buzer, Busir, Bazir ('Bazir')
Chat ('Ç/kat')
Chat`n ('Çat')
Chorpan ('Çolpan', yıldız anlamında)
Itakh ('İteh', köpek yavrusu anlamında)
Kayghalagh, Kayqalagh ('Kayhalag')
Khatir, Khadir, Qadir ('Kadir')
Khuterkin, Quterkin (Tanrısal güçlere sahip lider anlamında)
Kisa ('Kısa')
Kundajiq, Kundaj ('Kundacık')
Mänär ('Manar')
Mänäs ('Manas')
Ötemish ('Ötemiş')
Papatzys ('Papatuz')
Samsam, Samsam ('Samsam/Simsam')
Tarkhan ('Tarkan', general veya komutan anlamında bir unvan/rütbe ismi)
Tarmach ('Tarmaç')
Tuzniq ('Tuznik')
Yilig, Ilig ('İlig')
Ziebil ('Ziebil' muhtemelen "Yabghu, Jebghu" kelimeleriyle eşdeğerdir)

İbranice İsimler:

- Aharon, Aaron ('Aharon, Aaron')
Amram ('Amram')
Avraham, Abraham ('İbrahim')
Benyamin ('Bünyamin')

David ('*Davut*')
Hanukkah ('*Hanukkah*')
Hezekiah ('*Hezekiah*')
Menakhem ('*Menahem*')
Menashe ('*Menashe*')
Nisi, Nissi ('*Nisi, Nissi*')
Obadiah, Ovadiah ('*Obadiah, Ovadiah*')
Pesakh, Pesah ('*Pesakh, Pesah*')
Reuven, Reuben ('*Reuven, Reuben*')
Sabriel ('*Sabri*')
Shmuel ('*İsmail*')
Simson ('*Simson*')
Sinai ('*Sinai*')
Yakov ('*Yakov*')
Yehudah ('*Yehuda*')
Yitzhak ('*Yitzhak*')
Yosef ('*Yusu*f')
Zebulun, Zavulon ('*Zebulun, Zavulon*')
Zechariah, Zachariah, Zecharias ('*Zechariah, Zachariah, Zecharias*')

Slav İsimleri:

Ivan ('*İvan*')
Gostyata, Gostata ('*Gostyata, Gostata*')

Diğer İsimler:

George, Georgios, Georgius ('*George, Georgios, Georgius*')
Kibar ('*kibar*')
Kupin, Kufin ('*Kupin, Kufin*')
Menumorut, Menmarót, Mënu Marót ('*Menumorut, Menmarót, Mënu Marót*')
Morut, Marót ('*Morut, Marót*')
Zambri, Zambrios ('*Zambri, Zambrios*')
Zoilus, Zoilos ('*Zoilus, Zoilos*')

b. Hazarca Kadın İsimleri

Türkçe İsimler:

Chichek, Chichäk ('*Çiçek*', "çiçek" anlamında)

Khatun (*Katun*, "kadın" veya "kraliçe" anlamında genel bir isimlendirme)

Parsbit, Barsbek (*Parsbit, Barsbek* aynı zamanda bir erkek adıdır)

İbranice İsimler:

Serakh, Serah (*Serah*)

Aşağıdaki elli üç kelimededen oluşan Hazar Türkçesine ait *Hazar kabile, yer ve şahıs adları, unvanlar ve muhtelif sözcükler* alt başlıklarına sahip liste ise Peter Golden'ın *Hazar Çalışmaları* isimli kitabında yer alan "*Hazar Sözcük Listesi*" başlığı altında incelenen kelimelerden elde edilmiştir³.

a. Kabile İsimleri

Barsıl-Berzıla (*Barsıl*)

K'azar (*Hazar*)

Kabar (*Kabar*)

Kara K'azar (*Kara Hazar*)

b. Şahıs Adları ve Unvanlar

Alp T'arxan (*Alp Tarkan*)

Alp Ilut'uer (*Alp İluter*)

Ansa (*Ansa* Bir soyadıdır.)

As Tarxan (*As Tarkan*)

Awç'ı Tarxan (*Avçı Tarkan*)

Bagatur (*Bahadır*)

Bak ~ Bag (*Bak, Bag*)

Barjık (*Barçık*)

Baştu / Baştwa (*Baştuy*)

Belgiçi (*Belgiçi*) ~ Balgiçi - Balğıcı (**Balıkçı ?*)

Bluç'an/Bulç'an/Buljan (*Bluçan/Bulçan*)

Boluşçı (*Boluşçı*)

Bulan (*Bulan*)

Ç'atı Kasar (*Çatı Hazar*)

Ç'at'n Xazr (*Çatn Hazar*)

Çiçak (*Çiçek*)

Ç'orpan T'arxan (*Çorpan Tarkan*)

Çul/Çuh/Çur (*Çul/Çuh/Çur*)

Hazar Tarxan (*Hazar Tarkan*)

---

³ Söz konusu kitabın tam künyesi kaynakçada belirtilmiştir.

(I)Buz(S)Er Ghaban (R)
İr-Tigin (Ell-Tigin) (*'Er-Tigin'*)
Jabğu (*'Yabgu'*)
Jawaşigar (*'Yavaşigar'*)
K.Sa (*'Kisa'*)
Kağan (*'Kağan'*)
Katun (*'Katun/Hatun'*)
Kundajık (*'Kundacık'*)
Kündür (*'Kündür'*)
P'Arşbit'/Barsbek (*'Parsbek'*)
Papatzys (*'Papatus'*)
Salıfan (*'Salıfan'*)
Tarkan/Tarxan (*'Tarkan'*)
T'armaç (*'Tarmaç'*)
Tudun (*'Tudun'*)
Xat'irlit'ber (*'*Kadır İl Tabar'*)
Yazır Bulaş (*'Yazır Bulaş'*)
Yilig (*'<İlig ~ İlik'*)

c. Hazar Yer Adları

Balanjar (*'Balancar'*)
Samandar (*'Samandar'*)
Sarığsın (*'Sarığsın'*)
Sarkel (*'Sarkel'*)
Varaç'an (*'Varaçan'*)
Xamlıj / Xamlıx-Xutluğ (*'Kutluğ'*)

d. Muhtelif Sözcükler

Ahmad İbn Kûyah (*'Kuwayh'*)
Al-Jdadah (*'Al-Jadah'*)
Kışu(N)I ve B.Ğ.Nd

Brook'a ait makalenin orijinalinde atmış altı adet kelime ve dipnot görünmesine rağmen yirmi dördüncü dipnot ve kelime eksiktir. Golden'ın kitabından aldığımız elli üç kelime ile bu atmış beş kelime arasında ortak on iki kelime bulunmaktadır. Netice itibariyle ortak kelimelerin sayısını toplamdan düştüğümüzde elimizde net yüz altı kelime bulunmaktadır. Bu kelime listelerinden yola çıkarak Hazar Türkçesinin dar çerçevede de olsa mevcut kelimelerinin ses özelliklerinin aşağıdaki gibi olduğunu tespit ettik.

 # b : *bolğa-/bulğa-/bulğat-* (bulandır-, karıştır-) ; *ber-/berirge/beriv* (ver-) ; *bütev/bütün* (bütün), *beşinnik* (beşinci), *boyrankız* şeklinde kelime başında mevcuttur (Özdemir 2011:710). Fakat #b>#m değişimi de birkaç kelimedede görülür. *mıyığ/mıyık/mıyık/miyik* (bıyık) ; *min* (bin) ; *men* (ben) vb.

b/ : *abdira-/abdira-* (şaşır-, hayran ol-) ; *abrek* (eşkiya, yol kesici) ; *ci-bin/çibin/çibin* (sinek) “*koban, sabar, sibil*” örnekleri dışında daha çok b/>y/ örnekleri görülür (Özdemir 2011:713).

b # : b sesi kelime sonunda kullanılmamaktadır.

#c : *cibin/çibin/çibin* (sinek) ; *cuwmag/yuv-* (yık-) ; *ca-yav/yayav/yeyev* (yayn), “*çayık/çaşak/celke/cer/cetmiş* (yatmış)” örneklerinde olduğu gibi kelime başında mevcuttur ve #c > #y örnekleri görülür. c/ ve c# : bu durumdaki sesler Türkçenin genel karakterinin eğilimini gösterir ve ç olurlar (Özdemir 2011:713).

#d : *daş/taş* ; *dak-/tak-* ; *dış/tış*

d/ : *ada-/adaş-*, *adaşmag* (yolunu kaybet-, yanıl-) ; *kuda* (dünür)

d/>y/ : Kelime kökü palatal d/ sesi eldeki Hazar Türkçesine ait olarak gösterilen metnin içinde daha çok y/ olarak görülmektedir. “*ayrık/kıyım/koyman/kuymug*” örneklerinde olduğu gibi (Özdemir 2011:713).

d# : d sesi kelime sonunda kullanılmamaktadır.

#k : *kabar-* (kabar-); *kiyiz* (keçe) ; *kaburga* (kaburga), “*kam/karacurt/kıyırak/kıyım/koban/künelik*” şeklinde kelime başında k sesine rastlansa da genel eğilim *gobelek/göbelek/ göbelekke* (kelebek) ; *köl* (göl) ; *guzu/kozu* (kuzu) ; *guyrug* (kuyruk) kelimelerinde görüldüğü gibi #k>#g değişimi söz konusudur (Özdemir 2011:714).

k/ : *ag/ak* ; *dak-/tak-* ; *dok-/tök-* kelimeleri gibi belli başlı kelimelerde kökte görülür.

-k- : kelime ortasında *argan/arkan* ; *Ülker/ilker* ; *deñiz/dinkiz/teñiz* (deniz) ; *esgi/ esgi-/iski* (eski), “*caka, çaşakçı, sakçı*” örneklerinde olduğu gibi kullanılır (Özdemir 2011:714).

k# : *abrek* (eşkiya, yol kesici) ; *atik/etik/itik* (ayakkabı) ; *ayak/ayax*, “*ayık/bolduk/Kıpçak/terk*” kelimelerindeki gibi kullanılır (Özdemir 2011:714).

#t : *tayan-*, *tayandırırğa* (dayan-) ; *tegenek, tikenek* (diken) ; *til* (dil) ; *tiri* (diri, canlı) ; *tirmen* (değirmen) ; *tuban/tuman* (duman) şeklinde Eski Türkçenin bir özelliğini görmekteyiz. “*tarhan, tav, tökin, törezinde, tügelledik*” kelimelerinde görüldüğü gibi Kıpçak grubunda olduğu gibi #t korunur (Özdemir 2011:714).

#y>#c : Örnek metinde kelime başı #y sesinin #c'ye dönüştüğü görülür ki bu genellikle Kıpçak grubunun özelliğidir. *yabuş-*, *yapış-*, *çabışırğa* (yapış-

) ; yemiş, *cemiş* (meyve) ; yibek, yifek, yipek, yipek, *cibek* (ipek) ; yiz, yez, *cez* (bal, sarı bakır) “yer/cer, yaşak/caşak, yay/cay” kullanımlarında olduğu gibi (Özdemir 2011:714).

Görüldüğü gibi Hazar Türkçesi şekil özellikleri ile ortak Türkçe pek fazla farklılık göstermemektedir. Ancak *sekizinnik*, *üçünnük* şeklinde sıralama sayı sıfatı yapan **+nlk** eki göze çarpar. Bunun dışında, **+sll** ekinin yoğun kullanıldığı da dikkat çeker. Ayrıca *elleri>ellezi* örneğinde olduğu gibi *r>z* değişimi de sık rastlanan bir özelliktir (Özdemir 2011:714). Yine eklendiği kelimeye küçültme anlamı katan **+Clk** ekinin *ağaççık* (ağaç), *ataçix* (ata), *burunçığ* (burun), *buzavçık* (buzağı), *çipçeçik* (civciv) şeklinde anlamı değiştirmeden kullanıldığı göze çarpar. Tabiat taklidi kelimeler dışında madde başında *k* kullanımı da çok azdır.

Başlangıçta da belirttiğimiz gibi Hazar Türkçesinden geriye yalnızca yüz altı kelime ve üç mektubun kalması, bunlardan başka eser bırakmadan tarih sahnesinden silinmiş olmaları mantıken mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla Hazarların devamı ve mirasçısı sayılacak bir topluluğun var olması gerekir. Yapılan araştırmalar sonucu “*Karay*” veya “*Karaimler*” olarak bilinen Musevi Türklerin Hazarların devamı olduğu fikri hüsnü kabuldür. Karaim Türkçesinin gramer özelliklerinin Eski Doğu Türkçesinin devamı olan Türk lehçelerinden farklılıklar göstermesi de bu fikri pekiştirmektedir (Doğan 2010:19).

Hazarların geçmişte dört yüz yıl boyunca yaşadıkları coğrafi alanda, Türklük açısından Hazarların bakiyesi olarak kabul ettiğimiz Türk boyları, Musevi olmaları sebebiyle Karaim ve Kırımçaklar, İslamiyeti en son kabul eden Türk boylarından Karaçay-Malkarlar ve yine bir Müslüman unsuru olarak Kumuklar, Hristiyan temsilcisi olarak da Urumlar bu bölgede hala hayatlarını sürdürmektedirler. Hatta Kafkasya'nın yerli halklarından olan Kabartaylar da bazı bilim adamlarınca Hazar bakiyesi olarak kabul edilmektedir.

Biz Hazar Türkçesinin bugün konuşuru olmamasına rağmen birden bire yok olmadığına inanarak, siyasi açıdan bu denli önemli bir konfederasyonun dilinin, ardında bıraktığı kavimlerin dilleri arasında etkilerinin olduğu düşüncesiyle yaptığımız yüksek lisans tezinde bu fikirlerle yola çıktık. Karaçay-Malkarların, Karaimlerin (Karayların), Kırımçakların ve Kumukların sözlüklerini eş zamanlı tarayarak ortak kelimelerini tespit ettik. Etnik açıdan Kabartayları çalışmamızın dışında tuttuk. Maalesef henüz bir sözlüğü oluşturulamayan Urumlar da bilimsel yönden inceleme dışında tutulmuştur. Sonuçta Hazar Türkçesi kelime hazinesine ait ortak 700 kelimeyi elde ettik. Bu kelimelerin ses incelemesi ise aşağıdaki gibidir.

Ünlüler

a ünlüsü : Kalın, düz, geniş bir ünlüdür. Keimenin başında, içinde ve sonunda kullanılır.

Kelime Başında

al-

at

az-

Kelime İçinde

abzar (avlu)

almas (elmas)

aylan- (dön-)

Kelime Sonunda

agşa- (aksa-)

alma (elma)

ana

e ünlüsü : İnce, düz, geniş bir ünlüdür. Keimenin başında, içinde ve sonunda kullanılır.

Kelime Başında

ek-/ik-

er/ir (yiğit)

erik

Kelime İçinde

demir,

deñiz/teñiz

(deniz)

gel-

Kelime Sonunda

de-

ebe

geçe (gece)

ı ünlüsü : Kalın düz, dar bir ünlüdür. Keimenin başında, içinde ve sonunda kullanılır.

Kelime Başında

ındır/innır (harman işinin yapıldığı yer veya mevsim)

ızın/izin (izin)

ışılırtırğa/işimag/işk- (ov-, ovuştur-)

Kelime İçinde

alış-

boyın (boyun)

cıy (topla-)

Kelime Sonunda

garşı/karşı

gişi/kışı/kişi

tamçı/tamçi /tamla (damla)

i ünlüsü : İnce, düz, dar bir ünlüdür. Keimenin başında, içinde ve sonunda kullanılır.

Kelime Başında

iç,

ine/iyne (iğne)

izle-

Kelime İçinde

bil-,

cibin

çille (çile)

demir/temir

Kelime Sonunda

çalı/çali

gişi/kişi

tamçı/tamçib(damla)

o ünlüsü : Kalın, yuvarlak, geniş bir ünlüdür. Kelimenin başında ve içinde bulunmaktadır. Kelimenin sonunda o sesi bulunmaz.

Kelime Başında

otur-

orman,

og/ok

Kelime İçinde

bol-,

boyın (boyun)

çoçga/çokça(domu

Kelime Sonunda

-

z)

ö ünlüsü : İnce, yuvarlak, geniş bir ünlüdür. Kelimenin başında ve içinde bulunmaktadır. Kelimenin sonunda ö sesi bulunmaz.

Kelime Başında

Kelime İçinde

Kelime Sonunda

<i>ögüz/üküz (öküz)</i>	<i>gök/kök</i>	-
<i>öpke (öfke)</i>	<i>böl-</i>	
<i>öz (kendi)</i>	<i>göter-/köter-</i>	
	<i>(kaldır-, yükselt-)</i>	

Ünsüzler

b ünsüzü : Kelime başında, içinde ve sonunda mevcuttur. Kelime başında #b>#m değişimi de birkaç kelimedede görülür. *mıyığ, mıyık, mıyık, miyik (bıyık)* ; *min (bin)* ; *men (ben)* vb. Kelime sonunda b/p değişimi de söz konusudur. - *tab- (bul-),ğab/kap, tob/top* vb.

Kelime Başında	Kelime İçinde	Kelime Sonunda
<i>baba, ber- (ver-), bil-</i>	<i>abzar (avlu),</i>	<i>tab- (bul-)</i>
	<i>ebe,</i>	<i>ğab/kap</i>
	<i>cibin (sinek)</i>	<i>tob/top</i>

c ünsüzü : Kelime başında ve içinde mevcuttur. Kelime sonunda çok nadir görülür.

Kelime Başında	Kelime İçinde	Kelime Sonunda
<i>cıy- (yığ-)</i>	<i>acıra- (ayrıl-)</i>	<i>arc/xarc (harç)</i>
<i>cibin/çibin (sinek)</i>	<i>bace/bacı (kız</i>	
<i>cıld/cilt (cilt)</i>	<i>kardeş)</i>	
<i>cadur/cıdır (çalı)</i>	<i>gıcırmag/kıçır-</i>	
	<i>(şarkı söyle-)</i>	

ç ünsüzü : Kelime başında, içinde ve sonunda mevcuttur.

Kelime Başında	Kelime İçinde	Kelime Sonunda
<i>çaç-(saç-)</i>	<i>açıv/açuv (öfke)</i>	<i>çaç- (saç-)</i>
<i>çalı/çali</i>	<i>ata/ataçix</i>	<i>aç-</i>
<i>çıray (yüz, çehre)</i>	<i>boyın/boyınçığ/boyı</i>	<i>kaç-</i>
	<i>nçık (boyun)</i>	

d ünsüzü : Kelime başında ve içinde mevcuttur. Kelime sonunda yer almaz.

Kelime Başında	Kelime İçinde	Kelime Sonunda
<i>dam/tam</i>	<i>cadur/cıdır (çalı)</i>	-
<i>demir/temir</i>	<i>kardaş/gardaş</i>	
<i>dur-/tur-</i>	<i>(kardeş)</i>	
	<i>kındık/kindik/gin</i>	
	<i>dik (göbek)</i>	

g ünsüzü : Kelime başında, içinde ve sonunda mevcuttur. Mastar ekle-
rinin -*mag/-meg* şeklinde kullanılması sonucu sonda sık görülür. *ayt-
mag, yırtmag, açmag* vb.

Kelime Başında	Kelime İçinde	Kelime Sonunda
<i>gara/kara</i>	<i>arga/arka,</i>	<i>gulag/kulak</i>
<i>gat-/kat-</i>	<i>çoçga/çokça/çuşk</i>	<i>çag/çağ/çak</i>
<i>gaya/kaya</i>	<i>a (domuz)</i>	<i>(zaman, çağ)</i>
	<i>ögüz/üküz</i>	<i>guçag, kuçak</i>

h ünsüzü : Kelime başında ve içinde mevcuttur. Kelime sonunda yer almaz.

Kelime Başında	Kelime İçinde	Kelime Sonunda
<i>harbuz/xarbus/xarpuz</i>	<i>ğışha,</i>	-
<i>(karpuz), harla-</i>	<i>tahta,</i>	
<i>mag/xorlan- (söz-), hon-</i>	<i>kaphak (kapak)</i>	
<i>şu/konşu/xonşu (komşu)</i>		

k ünsüzü : Kelime başında, içinde ve sonunda mevcuttur. Kelime başında k sesine rastlansa da genel eğilim *kardaş/gardaş, gobelek, göbelek, göbelekke (kelebek), guyrug (kuyruk)* kelimelerinde görüldüğü gibi #k>#g değişimi söz konusudur.

Kelime Başında	Kelime İçinde	Kelime Sonunda
<i>kalay/ğalay</i>	<i>çoçga/çokça (do-</i>	<i>kındık/gindik/ki</i>
<i>kalk-</i>	<i>muz),</i>	<i>ndik (göbek)</i>
<i>kabar-</i>	<i>kükre-,</i>	<i>kursak</i>
	<i>ögüz/üküz</i>	<i>mıyığ/mıyık</i>
		<i>(bıyık)</i>

m ünsüzü : Kelime başında, içinde ve sonunda mevcuttur.

Kelime Başında	Kelime İçinde	Kelime Sonunda
<i>mıyığ /mıyık/</i>	<i>alma (elma)</i>	<i>dam/tam</i>
<i>mıyık/miyik (bıyık)</i>	<i>demir/temir</i>	<i>kalam/kalem</i>
<i>maymul/maymun</i>	<i>golmek/kolmek</i>	<i>salgım/salkın (serin, ta</i>
<i>(maymun)</i>	<i>(gömlük)</i>	<i>ze)</i>
<i>men (ben)</i>	<i>göm-/köm-</i>	
<i>müñüz/müyüz (boy-</i>		
<i>nuz)</i>		

n ünsüzü : Kelime başında, içinde ve sonunda mevcuttur.

Kelime Başında	Kelime İçinde	Kelime Sonunda
<i>ne,</i>	<i>ana</i>	<i>bo-</i>
<i>neçe/nice (kaç)</i>	<i>deñiz/teñiz (deniz)</i>	<i>ron/burun (burun)</i>
	<i>güneş/küneş</i>	<i>cibin (sinek)</i>
		<i>gelin</i>

p ünsüzü : Kelime başında bulunmaz. İçinde ve sonunda mevcuttur.

Kelime Başında	Kelime İçinde	Kelime Sonunda
----------------	---------------	----------------

-	<i>gapu/kapu (kapı), yabış-/yapış-</i>	<i>gop-/kop-, gab/kap, tob/top</i>
---	--	--

s ünsüzü : Kelime başında, içinde ve sonunda mevcuttur.

Kelime Başında	Kelime İçinde	Kelime Sonunda
<i>salgım/salkın (serin, taze)</i>	<i>agsa-</i>	<i>almas (elmas),</i>
<i>salkım</i>	<i>sansar</i>	<i>es (akıl, hafıza)</i>
<i>sakal</i>	<i>kıska (kısa)</i>	<i>ses</i>

ş ünsüzü : Kelime başında, içinde ve sonunda mevcuttur.

Kelime Başında	Kelime İçinde	Kelime Sonunda
<i>şaş-,</i>	<i>duşın-/tüşün-</i>	<i>arış/arış (çav-</i>
<i>şış-,</i>	<i>garşı/karşı</i>	<i>dar)</i>
<i>şo/şu</i>	<i>gişi/kişi</i>	<i>aş</i>
		<i>eş</i>
		<i>güneş</i>

t ünsüzü : Kelime başında, içinde ve sonunda mevcuttur. Burada Eski Türkçenin bir özelliğini görmekteyiz. *tarhan, tav, tökin, törezinde, tügelledik* kelimelerinde görüldüğü gibi Kıpçak grubunda olduğu gibi #t korunur.

Kelime Başında	Kelime İçinde	Kelime Sonunda
<i>tolu (dolu)</i>	<i>ata,</i>	<i>art (arka, geri)</i>
<i>tiş (diş)</i>	<i>bütün</i>	<i>at</i>
<i>tırnak</i>	<i>gatın/hatın (ha-</i>	<i>gart/kart</i>
	<i>tun)</i>	

v ünsüzü : Kelime başında çok nadir rastlanır. İçinde ve sonunda mevcuttur.

Kelime Başında	Kelime İçinde	Kelime Sonunda
<i>vızıl-da-</i>	<i>avçı</i>	<i>açır/açu/açuv</i>
	<i>avuç</i>	<i>(öfke)</i>
	<i>yalvar-/yalbar-</i>	<i>gi-</i>
		<i>yew/küyuv/küyüv (d</i>
		<i>amat)</i>
		<i>so-</i>
		<i>rav/soraw/soruv</i>
		<i>(soru)</i>

y ünsüzü : Kelime başında, içinde ve sonunda mevcuttur.

Kelime Başında	Kelime İçinde	Kelime Sonunda
----------------	---------------	----------------

<i>yabuş-/yapış-</i>	<i>cayav/yayav/yeyev</i>	<i>alay/halay</i>
<i>yalbar-/yalvar-</i>	<i>(yayan),</i>	<i>çiy</i>
<i>yel (rüzgar)</i>	<i>gaya/kaya</i>	<i>uy/üy (ev)</i>
	<i>tayan-</i>	

Hazar Türkçesine ait doğrudan yeterli metin bulunmadığı için Hazar Türkçesi şekil bahsinde çekim eklerini değerlendirmek maalesef mümkün değildir. Ayrıca yazımızın çerçevesini genişletmemek adına, tespit ettiğimiz Hazar Türkçesi kelime türlerine burada yer vermiyoruz. Aşağıda yer alan yapım ekleri ise sözlüklerde bulduğumuz ortak kelimelerin türemiş hallerinden yola çıkılarak tespit edilmiştir.

YAPIM (TÜRETME) EKLERİ

İsimden İsim Yapım Ekleri

acıramaklık	: +lık
ağaççık	: +çık (küçültme eki)
alaşa	: +şa
alga	: +ga (yön gösterme eki)
aladay	: +day (bekiştirme eki)
apsın	: +sın
ebenay	: +nay
çaynik	: +nik
kıçkené, kıçkene, kişkene	: +kene
kızçık, kızçix, kızlıx	: +çık, +lık

İsimden Fiil Yapım Ekleri

algasa-	: +sa-
almaşın-	: +ın-
çınla-	: +la-
gözet-	: +et-
gürle-	: +le-
izle-	: +le-
kabar-	: +r-

Fiilden İsim Yapım Ekleri

acıramak	: -mak (mastar)
adamak	: -mak (mastar)
açuv	: -v (mastar)

agsarga : -ga (matar)
alırğa : -ırğa
egin/igin : -in
gelin, kelin: -in

Fiilden Fiil Yapım Ekleri

agsa- : -sa-
alış- : -ış-
awdar- : -dar-
aylan- : -n-
bolgat- : -t-
cıyıl-/yiyil- : -ıl- / -il-

Aşağıda yer alan Tablo-1 çalışmamızın neticesinde elde ettiğimiz yedi yüz kelimele *Muhtemel Hazar Türkçesi Sözlüğü* esas alınarak oluşturulmuştur. Değerlendirmemize konu olan Türk lehçeleri tabloda görünümü rahat bir hale getirilmek için kısaltılmıştır. *KA* Karaçay Türkçesini, *KI* Kırımçak Türkçesini, *KM* Karaçay-Malkar Türkçesini ve *KU* Kumuk Türkçesini gösterir.

Türkiye Türkçesi alfabe sırası esas alınarak oluşturulan tablodan her harf için sözlükte kaç kelime yer aldığını, bu kelimelerden kaç tanesinin hangi lehçelerde ortak olduğunu; toplamda kaç tane madde başının olduğunu ve bu madde başlarının sözlüklerde yer alış durumlarını görebiliriz.

Yine söz konusu tablo bize Hazar Türkçesinin ses değerleri konusunda genel bilgiler de sunmaktadır. Kelime başı #g sesi 123 kelimedede kullanırken, kelime başı #k sesi 58 kelimedede görülür. Yani kelime başı #k sesi genellikle #g olmuştur. Ancak henüz bu dönüşümün tamamlanmadığı sürecin devam ettiği anlaşılır. Kelime başı #d sesi 19 kelimedede kullanırken, kelime başı #t sesi 66 kelimedede görülür. Bu da bize Hazar Türkçesinde kelime başı #t sesinin korunduğunu gösterir.

Tablo 1 : Kelimelerin Dağılımının İstatistiği

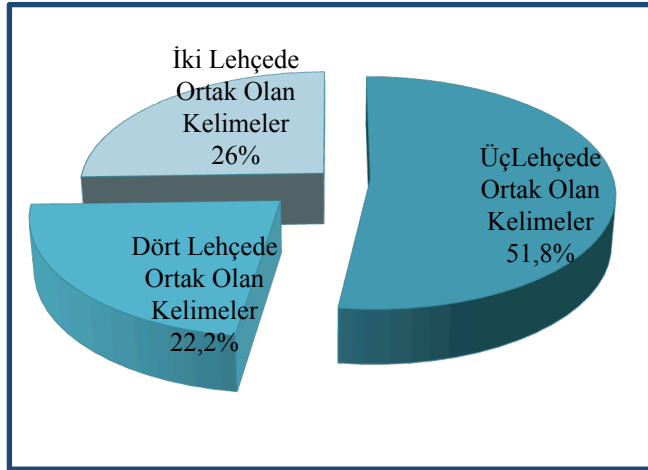
	DÖRT LEHÇEDE ORTAK OLAN KELİMELE R	ÜÇ LEHÇEDE ORTAK OLAN KELİMELE R					İKİ LEHÇEDE ORTAK OLAN KELİMELE R						Genel Top	
		KM-KA-KI	KM-KA- KU	KM-KI-KU	KA-KI-KU	TOP	KM-KA	KM-KI	KM-KU	KA-KI	KA-KU	KI-KU		TOP
A	15	4	2	7	5	18			8	6	4	7	25	58
B	17	1	4	7	3	15				1	3	3	7	39
C	3	1		3	1	5					2	8	10	18
Ç	6	1	2	6	6	15	1	1	1	4	3	3	13	34
D	7			10		10				2			2	19
E					13	13				3	2	6	11	24
F														
G	40		5	55	3	63		1	1	1		17	20	123
H	1			3		3								4
I			1	1		2						1	1	3
İ	3		2	4	2	8	1				3	3	7	18
J														
K	8			35	1	36					2	12	14	58
L														
M	1			6		6					2	1	3	10
N	1			1		1								3
O	4	1	4	13	1	19					1	4	5	28
Ö	2			3		3			6			2	8	13
P														
R														
S	8		4	30	5	39					3	19	22	69
Ş	1			3		3								4
T	12	1	5	33	2	40					4	10	14	66
U	3		3	7		10					1	2	3	16
Ü			2	1		3								3
V												1	1	1
Y	24		8	38	4	50		1		2	3	9	15	89
Z														
Top	156	9	42	266	46	362	2	3	16	19	31	108	182	700

Muhtemel Hazar Türkçesi Sözlüğü'nü oluşturmaya çalışırken taradığımız Karaim Türkçesi sözlüğü 68 sayfa yaklaşık 1 150 madde başını, Kırımçak Türkçesi sözlüğü 180 sayfa yaklaşık 6 000 madde başını içermektedir. Kumuk Türkçesi sözlüğü 302 sayfa yaklaşık 7550 madde başını, Karaçay Malkar Türkçesi sözlüğü 830 sayfa yaklaşık 30 000 madde başını içermektedir. Dolayısıyla elimizdeki sözlükleri en hacimlisinden en az hacimli olana doğru aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

1. Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü (30 000 madde başı)
2. Kumuk Türkçesi Sözlüğü (7 550 madde başı)
3. Kırımçak Türkçesi Sözlüğü (6 000 madde başı)
4. Karaim Türkçesi Sözlüğü (1 150 madde başı)

Aynı tablodan hareketle toplam 700 madde başı olan muhtemel sözlükte, 156 madde başının dört lehçede, 362 madde başının üç lehçede ve 182 sözcüğün dört lehçede ortak olduğu görülür. Dikkat edilirse tabloda üç lehçede aynı şekilde yer alan 362 kelimenin 317'sinin Karaçay-Malkar Türkçesi, Kırımçak Türkçesi, Kumuk Türkçesi sözlüklerinde yer aldığı belirtilmiştir. Yukarıda detaylarını verdiğimiz bu dört sözlükten en az hacimli olanının Karaim Türkçesi sözlüğü olduğu aşikârdır. Dolayısıyla üç lehçede yer alan 362 kelimedenden, geri kalan 46 kelimelik eksikliğin Karaim Türkçesinde oluşu bize ortaklığın azlığını değil sözlüğün yetersizliğini gösterir.

Grafik 1: Kelimelerin Ortaklık Oranları

Grafik-1, kelimelerin lehçeler arasındaki ortaklık düzeyini gösterir. Görüldüğü gibi yüzde yirmi altılık pay iki lehçede de ortak olan kelimelere, yüzde elli birlik pay üç lehçede ortak olan kelimelere ve yüzde yirmi ikilik pay dört lehçede ortak olan kelimelere aittir. Rakamlar da bize gösterir ki

Hazar bakiyesi olarak görülen Türk boylarının dilleri arasındaki ortaklık oldukça yüksektir.

Lehçeler arasındaki ortaklıklar ve ortak kelimelerin dil özellikleri mevcut Hazar Türkçesi kelimelerin dil özellikleriyle örtüşmektedir. Üstelik bu çalışma bilinenden bilinmeyene mukayeseli metotla yapılmış ilk çalışma da değildir. Daha önce Hat Dili, Sümer Dili ve İbrani Dili üzerine de benzer çalışmalar yapılmıştır. Aslında tüm bunlar bize aynı metotla Proto-Bulgar Türkçesi ve Hun Türkçesi üzerine de bu tarz çalışmaların yapılabileceğinin ipuçlarını verir.

KAYNAKÇA

- DOĞAN İsmail (2000). *Kafkasya'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- DOĞAN İsmail (2000). *Yeni Bilgiler Işığında Hazarlar ve Soy Kütükleri Üzerine Katkıları*, İstanbul: Orkun Türkçü Dergi, Sayı 30, s.21-23
- DOĞAN İsmail, (2010). *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, Ordu: Serüven Kitap
- DOĞAN İsmail. *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*, Yayınlanmamış Sözlük
- GOLDEN Peter Benjamin (1989). *Hazar Dili*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Bellekten (1971), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- GOLDEN Peter Benjamin (2006). *Hazar Çalışmaları*, İstanbul: Selenge Yayınları
- GOLDEN Peter Benjamin, Zuckerman C. ve Zajaczkowski A, *Hazarlar ve Musevilik*, İngilizceden Çeviren: KARATAY Osman (2005). Çorum: Karam Yayınları
- GÜLLÜDAĞ Nesrin. - Aşkın Balcı, Hülya. *Karaim Türkçesi Sözlüğü*, Yayınlanmamış Sözlük
- GÜLLÜDAĞ Nesrin. *Kırımçak Türkçesi Sözlüğü*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi Sözlük Bölümü, Elazığ, 2005
- Karaçay-Malkar Türkçesi- Türkçe Sözlük*, Moskova, 1989
- KARATAY Osman (2008). *Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu*, Çorum: Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Yaz-18. Sayı, s. 1-19
- KUZGUN Şaban (1985). *Hazar ve Karay Türkleri (Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi)*, Kayseri: Seda Yayınları, 1. Baskı
- ÖZDEMİR Pınar (2011). *Yeni Bir Şan Kızı Destanı Mı? "Hazar Ellezi"*, III. Uluslar arası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, 16-18 Aralık 2010, İzmir: Kanyılmaz Matbaası, s.710-716
- http://www.lib.cam.ac.uk/cgi-bin/GOLD/thumbs?class_mark=T-S_12.122
- <http://www.khazaria.com/khazar-names.html>